

ПРАВО НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В СИСТЕМІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Розглянуто право на свободу об'єднання в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також найбільш суттєві взаємозв'язки даного права з окремими правами та свободами людини і громадянина.

Ключові слова: право на свободу об'єднання, політичні права, особисті (або громадянські) права, соціальні права.

Рассмотрено право на свободу объединения в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина, а также наиболее существенные взаимосвязи данного права с отдельными правами и свободами человека и гражданина.

Ключевые слова: право на свободу объединения, политические права, личные (или гражданские) права, социальные права.

Considered the right to freedom of association in the system of constitutional rights and freedoms of individuals, as well as the most important relationships of the right to individual rights and freedoms of man and citizen.

Key words: right to freedom of association, political rights, private (or civil) rights, social rights.

Важливе місце у системі конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні займає право на свободу об'єднання. Відразу зазначимо, що проблема типології та класифікації прав та свобод людини і громадянина, як у вітчизняній, так і зарубіжній правовій доктрині, залишається однією з найгостріших проблем. Тому метою даної статті є з'ясування правової природи та місця права на свободу об'єднання в системі конституційних прав та свобод людини і громадянина через призму їх класифікації.

Нагадаємо, що за радянської доби в науці конституційного права панувала думка, згідно з якою право на свободу об'єднання як юридична категорія надає можливість здійснення особою дій, що мають політичний зміст¹. Підставою цього твердження була ст. 51 Конституції СРСР 1977 р. (ст. 49 Конституції УРСР 1978 р.), яка проголошувала право громадян об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів.

На сьогодні в юридичній літературі немає одностайності з приводу віднесення права на свободу об'єднання до групи політичних прав і характеристики його як суб'єктивного права з політичними характеристиками і змістом². Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників вважають, що право на свободу об'єднання є політичним правом. При цьому одні автори (І. А. Алебастрова³, М. В. Баглай⁴, В. О. Котюк⁵, В. В. Кравченко⁶, О. Ф. Скакун⁷, О. Ф. Фрицький⁸ та ін.) лише констатують цей факт. Інша група вчених концептуально обґрунтовують юридичну природу права на свободу об'єднання як політичного права. Так, вітчизняний дослідник О. Пушкіна стверджує, що право на свободу об'єднання є одним із основних політичних прав людини і громадянина, оскільки завдяки йому громадяни держави отримують реальну можливість для колективного захисту та обстоювання своїх законних інтересів. Водночас вона звертає увагу на те, що дане право об'єктивно створює фундамент для розвитку в Україні повноцінного грома-

дянського суспільства, яке може на рівних вступати у відносини з державною владою⁹. Позиція О. Пушкіної нам уявляється дещо спірною, так як недостатньо відображає сутнісні властивості політичних прав. Зокрема, реальна можливість захисту та обстоювання законних інтересів громадян держави не є специфічною ознакою політичних прав та свобод, яка дає змогу виділитися їм з поміж інших прав та свобод людини і громадянина. Адже будь-яка громадська організація має право серед своїх статутних завдань визначати правовий захист своїх членів, а також право представляти і захищати їх законні інтереси.

Варто навести й позицію російського вченого В. В. Лисенка, який вважає, що право на свободу об'єднання є одним з основних політичних прав особи, мета якого забезпечити можливість участі кожного в суспільному й політичному житті, а також юридично встановити створення різного роду громадянських об'єднань¹⁰. Однак деякі вчені з таким висновком погоджуються лише в частині, коли йдеться про створення політичних партій та політичних рухів. Зокрема, інший російський вчений В. В. Гуцин свою думку з цього приводу мотивує тим, що право на свободу об'єднання передбачає створення не тільки політичних партій та масових громадських об'єднань, що переслідують політичні цілі, але й інших громадських об'єднань для захисту не стільки політичних, скільки соціальних та економічних інтересів їх членів (громадські об'єднання споживачів, профспілкові організації тощо)¹¹. Даний висновок автор обґрунтовує посиланням на енциклопедичний юридичний словник, де зазначено: «Право на об'єднання – одне з основних прав людини і громадянина та одне з політичних прав громадян, якщо мова йде про об'єднання політичного характеру (партії, політичні рухи і т. п.)¹².

Зазначимо, що в юридичній літературі існує декілька класифікацій конституційних прав та свобод людини і громадянина за різними критеріями. Одна із поширених і, на наш погляд, найбільш важлива в теорії конституційного права є класифікація, яка відносить права та свободи до тієї чи іншої групи залежно від сфери життєдіяльності суспільства (політичної, економічної, соціальної, культурної та ін.), життя та діяльності людини і громадянина; змісту суб'єктивних потреб та інтересів, що зумовлюють характерні конституційно-правові відносини. Саме означена класифікація надає оптимальну характеристику права на свободу об'єднання в системі прав та свобод, дозволяє вичленити його в цій системі. Втім за означеним критерієм вчені розподіляють конституційні права та свободи людини і громадянина на різну кількість груп. Так, одні вчені виділяють три основні групи прав та свобод: 1) особисті або громадянські; 2) політичні; 3) економічні, соціальні та культурні¹³. Деякі автори поділяють третю групу на дві: соціально-економічні та соціально-культурні права та свободи¹⁴.

Інші науковці всі права та свободи розподіляють на чотири групи: 1) соціально-економічні; 2) політичні; 3) особисті; 4) рівність прав громадян¹⁵. Деякі дослідники виділяють соціально-економічні, політичні, особисті та соціально-культурні (або культурні чи соціально-духовні) права та свободи¹⁶. Ширший діапазон груп прав та свобод людини і громадянина пропонував Ю. М. Тодика. Він аналізував п'ять основних груп прав та свобод: 1) особисті (громадські); 2) політичні; 3) економічні; 4) соціальні і 5) культурні¹⁷. Окрім цього, дехто з дослідників виокремлює в якості окремих видів такі групи прав та свобод людини і громадянина: 1) природні (особисті) та громадянські¹⁸; 2) фізичні (життєві) та особистісні¹⁹. Не вдаючись до аналізу різних поглядів щодо даного терміно-логічного спору, термін «особисті права та свободи» уявляється значно точнішим,

оскільки, як слушно зауважує В. М. Шаповал, вживання терміна «громадянські права» може призводити до плутанини, коли на ґрунті буквального тлумачення відповідні прав розглядатимуться як права громадянина²⁰. Разом з тим особисті права та свободи у законодавстві переважної більшості держав, які підписали та ратифікували Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., називаються громадянськими, що засвідчує сприйняття людини як члена громадянського суспільства.

У літературі є і такий підхід, коли система конституційних прав та свобод, враховуючи відкритість їх переліку (ст. 22 Конституції України), розглядається значно ширше. Так, О. В. Скрипнюк для цього використовує термін «інші права і свободи людини»²¹. Список прихильників «широкого» переліку груп прав та свобод людини і громадянина можна було б продовжити, однак безперечним фактом залишається те, що в науковій літературі цілком слушно намітилася тенденція щодо виділення в їх системі як самостійних груп: особистих (або громадянських), політичних, економічних, соціальних та культурних. Слід однак врахувати, що будь-яка класифікація у достатній мірі умовна, оскільки окремі права та свободи містять ознаки, котрі дозволяють відносити їх одночасно до двох або навіть трьох груп. Не є виключенням і право на свободу об'єднання. Значимо у цьому зв'язку, що наявність «зіткнень» між різними групами прав та свобод відкриває перспективи для формування нової видової групи у межах їх системи, для позначення якої доцільно використати назву «змішані». До речі, термін «змішані» у вітчизняній науковій літературі не є новим. Його запропонував І. О. Шумак для позначення громадянських прав і свобод людини, які одночасно мають ознаки інших груп конституційних прав і свобод²².

Одним із проявів «змішаних» прав та свобод є право на свободу об'єднання, яке, на нашу думку, можна інтерпретувати і як особисте (або громадянське), і як політичне, і як соціальне право. Підтвердженням цього є: 1) коло суб'єктів досліджуваного права; 2) можливі варіанти його реалізації. Щодо суб'єктів права на свободу об'єднання, то ст. 36 Конституції України носіїв даного права чітко не окреслює. Більше того, містить суперечливі положення. Якщо у частині першій ст. 36 Конституції України встановлено, що тільки «громадяни України мають право на свободу об'єднання», то у частині четвертій цієї ж статті йдеться про те, що «ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належністю чи неналежністю до політичних партій або громадських організацій». У даному випадку термін «ніхто» є рівнозначним терміну «кожний», тобто кожна або жодна людина (громадяни України, іноземці та особи без громадянства). Наступним терміном, що потребує додаткового осмислення є термін «громадяни», який законодавець вживає щодо прав на участь у професійних спілках (ч. 3 ст. 36). В силу того, що носієм права створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів у міжнародних нормативно-правових актах (ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права²³) називають кожну людину, то і термін «громадяни» має асоціюватися з кожною людиною, яка перебуває на території України, незалежно від того, є вона громадянином України, іноземцем або особою без громадянства. Все це є підставою для виникнення дискусії щодо безумовного віднесення права на свободу об'єднання до групи політичних прав, адже ст. 36 Конституції України передбачає різноплановий підхід до визначення носіїв цього права. При цьому відбувається, як

справедливо зазначає В. І. Кафарський, поєднання загальнолюдських прав на користь прав, притаманних тільки громадянам України²⁴.

На користь «змішаного» характеру права на свободу об'єднання у загальній теоретичній моделі прав та свобод людини і громадянина «працюють» й можливі варіанти його реалізації. Згідно с т. 36 Конституції України – це створення політичних партій та створення громадських організацій у самому широкому розу мінні цього слова. Конституція України прямо про них не говорить (виключення – професійні спілки), але припускає, розкриваючи опосередковано (наприклад, використовуючи словосполучення «будь-яке об'єднання громадян» чи «усі об'єднання громадян»). Інакше кажучи, в результаті реалізації права на свободу об'єднання можуть створюватися не тільки об'єднання громадян, головною функцією котрих є здійснення політичної діяльності (тобто політичні партії), а й громадські організації, які, на думку автора, не є елементами політичної системи суспільства і створюються з метою задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, гендерних, національно-культурних, релігійних, спортивних та інших спільних інтересів як громадян України, так й іноземців та осіб без громадянства, що законно перебувають на території України. Це дає підстави вважати, що в такому випадку право на свободу об'єднання виступає не лише як політичне право.

Далі для правильного розкриття проблеми «змішаного» характеру права на свободу об'єднання потрібно зосередити увагу на з'ясуванні поняття політичних прав, оскільки в юридичній науці існують різні підходи до їх визначення. Так, одні вчені під ними розуміють можливості людини брати участь у суспільному (державному й громадському) житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань насамперед політичного спрямування²⁵; другі – можливості громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій²⁶; треті – забезпечену людині законом і публічною владою можливість участі (як індивідуально, так і колективно) в суспільно-політичному житті держави та здійсненні державної влади²⁷. До того ж ряд дослідників взагалі не дають будь-яких дефінітивних визначень політичних прав, обмежуючись лише їх констатацією²⁸.

Наведене свідчить про достатню складність визначення поняття політичних прав, так як категорії «суспільне життя», «суспільно-політичне життя», «політичне життя», «політичне життя держави і суспільства» виходять за межі законодавчого опису, а в науковій літературі є дискусійними і дотепер недостатньо розроблені, що веде фактично до нівелювання та розмивання їх відмінних ознак. Якщо ж зробити основний акцент на тому, що політичні права належать виключно громадянам України і виражають міру можливої політичної поведінки особи, насамперед, участі у безпосередньому народовладді, здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, в яких особа виступає як учасник суспільно-владних відносин²⁹, то право на свободу об'єднання є політичним лише в тій частині, де йдеться про право на свободу об'єднання у політичні партії. Інакше кажучи, право на свободу об'єднання не є абсолютно політичним, оскільки є одночасно і особистим (громадянським). Це зумовлено тим, що для громадських організацій на відміну від політичних партій участь у здійсненні державної влади не є змістом їх діяльності. Вони покликані, як вже було сказано вище, задовольняти та захищати законні соціальні, економічні, творчі, національно-культурні та інші

інтереси своїх членів.

На думку окремих науковців право на свободу об'єднання слід відносити і до групи соціальних прав і свобод. Підставою цього є ст. 23 Загальної декларації прав людини, яка передбачає можливості кожної людини в сфері трудових відносин і окремо закріплює право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів, на відміну від ст. 20, яка визначає право на свободу асоціацій, уникаючи будь-якої конкретики³⁰. Щодо України, то право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів зафіксовано у рамках права на свободу об'єднання, відтворюючи положення Міжнародного пакту про громадські і політичні права (ст. 22) та Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини (ст. 11¹).

Не применшуючи важливості професійних спілок як одного із видів громадських організацій, на наш погляд, не зовсім логічно на конституційному рівні виділяти дану форму реалізації права на свободу об'єднання. Не заперечуючи того факту, що професійні спілки є однією із самих масових форм реалізації права на свободу об'єднання, але з цього не повинно випливати, що інші види громадських організацій є менш важливими і тому не можуть бути включені до Основного Закону. З огляду на той факт, що сучасна палітра громадських організацій дуже широка, а демократичні процеси нашого суспільства можуть привести у подальшому до появи нових видів громадських організацій, бажано було б взагалі уникнути закріплення на конституційному рівні конкретних форм реалізації права на свободу об'єднання. Зрештою, фіксуючи в Конституції України право на участь у професійних спілках, законодавець вносить додаткову плутанину в і без того складне питання розуміння сутності та правової природи права на свободу об'єднання.

Характеристика права на свободу об'єднання в системі конституційних прав і свобод буде не повною без з'ясування найбільш суттєвих взаємозв'язків даного права з окремими правами та свободами людини і громадянина. Так, право на свободу об'єднання може повноцінно реалізуватися лише при повній реалізації права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх переконань (ст. 34 Конституції України). Саме це право є підґрунтям для юридичного функціонування права на свободу об'єднання.

Враховуючи те, що право на свободу об'єднання передбачає створення політичних партій та громадських організацій, їх можна розглядати як посередницької структури, через які громадяни України, іноземці та особи без громадянства реалізують свої конституційні права та свободи. Тим самим право на свободу об'єднання опосередковано взаємодіє з іншими конституційними правами та свободами. Адже об'єднання громадян згідно ч. 1 ст. 1 Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод³¹. З огляду на це, ряд конституційних прав та свобод людини і громадянина перебуває у тісних взаємообумовлених зв'язках з правами об'єднаних громадян, закріплених в ст. 20 названого Закону. Серед них: 1) право проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо) пов'язане у своїх проявах з правом громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України); 2) право вносити пропозиції до органів влади і управління – з правом громадян України, іноземців та осіб без

громадянства направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб (ст. 40 Конституції України); 3) право одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань – з правом людини на інформацію (ч. 2 ст. 34 Конституції України); 4) право брати участь у політичній діяльності – з правом громадян України брати участь в управлінні державними справами, всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними (ст. 38 Конституції України).

Право на свободу об'єднання щільно пов'язане з правом на свободу віросповідання (ст. 35 Конституції України), так як релігійні організації, зокрема релігійні громади за своїм характером, в повній мірі відносяться до громадських організацій, і на порядок їх організації та діяльності в повній мірі поширюються загальні конституційні вимоги щодо права на свободу об'єднання в громадській організації. Втім, на превеликий жаль, право на свободу об'єднання в Конституції України розписано вельми своєрідно, у певній мірі суперечливо, що спричинило різні думки і підходи серед дослідників при визначенні поняття об'єднань громадян та їх видів.

Отже, можна стверджувати, що з позицій класифікації прав та свобод людини і громадянина, залежно від сфери життєдіяльності суспільства, право на свободу об'єднання є змішаним, так як містить ознаки, які дозволяють відносити його одночасно до політичних, особистих (або громадянських) та соціальних прав. Будучи елементом системи конституційних прав та свобод людини та громадянина, право на свободу об'єднання займає своє означене місце в цій системі та взаємодіє з іншими конституційними правами та свободами. При цьому важливо не допустити будь-якого звуження змісту чи обсягу існуючих прав і свобод (тобто не порушувати ч. 3 ст. 22 Конституції України) та врахувати загальні та специфічні їх ознаки.

1. *Общественные организации, право и личность* / Отв. ред. Ц. А. Ямпольская, А. И. Щиглик. – М.: Наука, 1981. – С. 81; *Патюлин В. А. Государство и личность в СССР*. – М.: Наука, 1974. – С. 158; *Конституционный статус личности в СССР* / Ред. кол.: Н. В. Витрук и др. – М.: Юрид. лит., 1980. – С.149, 164, 165. 2. *Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран*. – М.: Юрист, 2001 – С.78. 3. *Алебастрова И. А. Конституционное право зарубежных стран: Учеб. пособие*. – М.: Юрайт-М, 2001. – С. 87. 4. *Конституционное право зарубежных стран: Учебник для вузов* / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – 2-е изд., перераб. – М.: Нора, 2005. – С. 130. 5. *Котюк В. О. Основы держави і права: Навч. посіб.* — К.: Атіка, 2001. – С.97. 6. *Кравченко В. В. Конституційне право України: Навч. посібник*. – К.: Атіка, 2002. – С.126. 7. *Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник* / Пер. з рос. – Х.: Консул, 2001. – С.179. 8. *Фрицький О. Ф. Конституційне право України: Підручник*. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С.169. 9. *Пушкіна О. Право на свободу об'єднання та його юридичні гарантії у чинному законодавстві України* // Юридична Україна. – 2005. – № 5. – С. 10. 10. *Лысенко В. В. Общественные объединения как форма реализации конституционного права на объединение в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02*. – М., 2001. – С.16. 11. *Гуцин В. 3. Понятие конституционных прав граждан на объединение как категории международной и внутригосударственной* // Юрист. – 1998. – №7. – С.41. 12. *Румянцев О.Г., Додонов В.Н. Юридический энциклопедический словарь*. – М.: Библиотека словарей «ИНФРА-М», 1997. – С.301. 13. *Баглай М.В., Габричидзе Б.Н. Конституционное право Российской Федерации*. – М.:

«ИНФРА-М», 1996. – С. 162; *Енгибарян Р. В., Тадевосян Э. В.* Конституционное право. – М.: Юристъ, 2000. – С. 145-146; *Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Отв. ред. Б. А. Страшун.* – М.: Изд-во БЕК, 1993–2000. – Т. 1. – 1993. – С. 124. **14.** *Лисенков С. Л.* Конституція України: Матеріали до вивчення. – К.: Либідь, 1997. – С. 55. **15.** *Бостан С. К., Тимченко С. М.* Державне право зарубіжних країн: Навч. посібник. – К.: Центр навч. літ., 2005. – С. 389; *Сравнительное конституционное право: Учеб. пособие / Отв. ред. В. Е. Чиркин.* – М.: Междунар. отношения, 2002. – С. 143. **16.** *Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Под ред. А. С. Автономова.* – М.: Юриспруденция, 2001. – С. 68-69; *Чхиквадзе В. М.* Социалистический гуманизм и права человека. – М.: Наука, 1978. – С.220. **17.** *Конституційне право України: Підручник для студ. вищих навч. закладів / За ред. Ю. М. Тодици, В. С. Журавського.* – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 142-157. **18.** *Фрицький О. Ф.* Конституційне право України: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 164-168. **19.** *Рабінович П. М., Хавринок М.І.* Права людини і громадянина: Навч. посібник. – К.: Атіка, 2004. – С. 9. **20.** *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: Підручник. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 199. **21.** *Скрипник О. В.* Курс сучасного конституційного права України: Академічне видання. – Х.: Право, 2009. – С.216. **22.** *Шумак І. О.* Громадянські прав і свободи людини за Конституцією України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. – К., 2000. – С. 13. **23.** *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 // Права людини (основи міжнародно-правові документи): Зб. документів / Упоряд. Ю. К. Качуренко.* – К.: Наукова думка, 1989. – С. 19. **24.** *Кафарський В. І.* Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія. – К.: Логос, 2008. – С. 180. **25.** *Рабінович П.М., Хавринок М.І.* Цит. праця. – С.11. **26.** *Конституційне право України / За ред. Бисага Ю.М., Бисага Ю.Ю., Белов Д.М., Решетар І.В, Палінчак М.М. та ін.* – Ужгород: Ліра, 2007. – С. 78. **27.** *Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е.А. Лукашева.* – М.: Издательская группа НОРМА – МНФРА, 1999. – С. 151. **28.** *Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодици.* – К.: Український центр правничих студій, 1999. – С. 127. **29.** *Конституційне право України: Підручник / За заг. ред. В.Ф. Погорілко.* – К.: Наукова думка; Прецедент, 2006. – С. 131. **30.** *Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. Е. А. Лукашева.* – М.: Издательская группа НОРМА – ИНФРА, 1999. – С. 17. **31.** *Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460-ХІІ // ВВР України.* – 1992. – № 34. – Ст. 504.